

Michał Głuszkowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
micglu@umk.pl

CAŁOŚCIOWE BADANIA SPOŁECZNOŚCI JĘZYKOWYCH

Słowa kluczowe: metodologia badań językoznawczych, biografia językowa, socjolingwistyka, ekolingwistyka, kontakt językowy, polszczyzna kresowa, dyglosja

Keywords: methodology of linguistic research, language biography, sociolinguistics, ecolinguistics, language contact, Polish language of the Eastern Borderlands, diglossia

Ekologia językowa jako cel i element badań

Pojęcie ekologii językowej, rozumianej jako „badania relacji między językiem a jego środowiskiem”¹, pojawiło się w językoznawstwie za sprawą Einara Haugena, który w 1970 r. w jednym ze swoich wykładów nawiązał do ekologii jako jednej z nauk przyrodniczych (Haugen 1972/2001: 43). „Środowiskiem” języka jest używająca go społeczność, ponieważ

istnieje on wyłącznie w umysłach swoich użytkowników i funkcjonuje w ramach relacji między nimi lub w stosunku do ich otoczenia, zarówno przyrodniczego, jak i społecznego² (ibid.: 57; tłum. – E.M.).

Jednak idea badań języka z uwzględnieniem uwarunkowań społeczno-kulturowych jest o wiele starsza, sięga bowiem co najmniej początków XX w. i najważ-

---

1 „[T]he study of interactions between any given language and its environment” (Haugen 1972/2001: 57).

2 „Language exists only in the minds of its users, and it only functions in relating these users to one another and to nature, i.e. their social and natural environment” (ibid.: 57).

niejszych założeń amerykańskiej lingwistyki antropologicznej, a nawet przełomu XVIII i XIX w., kiedy kształtowała się teoria Wilhelma von Humboldta (por. Sapir 1912/2001; Bartmiński 2008: 19).

Nie przypadkiem głównym propagatorem ekologii językowej (lub ekolingwistyki)³ jako subdyscypliny czy raczej perspektywy w językoznawstwie był badacz specjalizujący się w opisie dwujęzyczności i kontaktów językowych. Analiza zjawisk zachodzących w zestandaryzowanych językach literackich na obszarach, na których mają one status języka oficjalnego, np. leksykalnych wykładników ekwiwalencji lub przyimków wtórnych w języku polskim w Polsce, nie wymaga wstępu zawierającego charakterystykę społeczno-kulturową lub informacje na temat statusu prawnego społeczności posługującej się danym językiem (zob. m.in. Bednarek 1987; Janowska 2015) i dlatego podstawowym polem rozwoju ekolingwistyki nie są filologie narodowe, lecz badania języków we wszelkiego rodzaju sytuacjach „nietypowych”. Charakterystyka zjawisk z zakresu morfologii, składni lub innych poziomów strukturalnych języka mniejszości używanego przez wielojęzyczną społeczność wiąże się z koniecznością odniesienia do szeregu cech i uwarunkowań pozajęzykowych, co można zobrazować na przykładzie badań prowadzonych przez autora niniejszego artykułu. Operowanie wyłącznie materiałem językowym sprawia, że analiza jest niekompletna, jak w wypadku wahań rodzaju rzeczownika *kłas/kłasa* w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce, którzy są społecznością dwujęzyczną i posługują się również językiem polskim. Pominięcie w procesie wyjaśniania faktów z zakresu ekologii języka ogranicza analizę do następujących stwierdzeń:

- a) w zarejestrowanym materiale językowym występują równoległe formy *kłas* (r.m.) i *kłasa* (r.ż.);
  - b) badana gwara funkcjonuje w sytuacji polsko-rosyjskiego kontaktu i wielopokoleniowej dwujęzyczności, co wymaga odniesienia do form występujących w obydwu językach,
- i pozwala na wyciągnięcie wniosku:
- c) wahania rodzaju w gwarze starowierców w Polsce są efektem interferencji spowodowanej nakładaniem się rosyjskiego i polskiego w morfologii (pol. *klasa* r.ż. i ros. *класс* r.m.).

Dopiero uwzględnienie dodatkowych informacji, nieodnoszących się bezpośrednio do struktury będących w kontakcie języków, pozwala na uzupełnienie analizy o dalsze fakty:

- d) badana gwara istnieje w formie ustnej i nie ma ustalonych norm językowych;

---

3 Ponieważ nie ma poważniejszych różnic znaczeniowych między ekologią języka i ekolingwistyką, a także ekologią lingwistyczną i lingwoekologią w dotychczasowych opracowaniach z tego zakresu (por. Wysoczański 1999: 72; Misiak 2006: 9–10), uzasadnione jest zamienne stosowanie tych terminów.

- e) gwara starowerska nie istniała w systemie edukacyjnym i nie była nauczana w zorganizowany sposób, jednak przedstawiciele badanej społeczności uczyli się rosyjskiego języka literackiego na różnych szczeblach szkolnictwa, które w połączeniu z socjolingwistyczną charakterystyką informatorów prowadzą do precyzyjniejszego i bogatszego w informacje wniosku:
- f) brak ustalonych i powszechnie uznanych norm rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce sprzyja wariantyzacji, a przyczyną obserwowanych u niektórych informatorów wahań rodzajowych *kłās/kłasa* jest zetknięcie się z literacką ruszczyzną w procesie edukacji (Głuszkowski 2009: 136, 2011: 187–188).

Uwzględnione w przytoczonym przykładzie zewnętrzne uwarunkowania sytuacji językowej, które mają istotny wpływ na zjawiska zachodzące na różnych poziomach struktury języka, stanowią jedynie niewielki wycinek systematycznego opisu prowadzonego przy pomocy „matrycy ekologicznych cech języka”. Tworzone przez poszczególnych badaczy listy najważniejszych parametrów opisu mogą się od siebie różnić gradacją cech i rozłożeniem akcentów, ale większość z nich jest wspólna. Na przykład Małgorzata Misiak w poszukiwaniach metodologii opisu języka łemkowskiego skorzystała z matryc zaproponowanych przez Haugena oraz Zdzisława i Elżbietę Wąsików, które powstały w innym miejscu i czasie⁴, ale w podobny sposób charakteryzują „środowisko” języka, opierając się na charakterystyce społecznej, historycznej, demograficznej i kulturowej jego użytkowników; na umiejscowieniu go w różnego rodzaju klasyfikacjach; w sferach jego użycia; w relacjach z innymi językami (sytuacja kontaktu); w stosunku użytkowników do języka (w tym lojalności językowej); w politycznych i instytucjonalnych formach jego wsparcia (Misiak 2006: 18–26).

Choć prace Haugena dotyczyły zarówno samego języka, jak i społecznych aspektów jego funkcjonowania, perspektywa ekologiczna znalazła kontynuatorów przede wszystkim wśród przedstawicieli nauk społecznych, a nie lingwistów i stosowana jest w opracowaniach z zakresu polityki językowej, socjolingwistyki lub socjologii języka (zob. m.in. Dołowy-Rybińska 2011; Knapik-Gawin 2014; Wicherkiewicz 2014). W wielu pracach opis ekolingwistyczny nie stanowi uzupełnienia analizy językoznawczej, np. zmian w fonetyce lub składni języka mniejszości, lecz jest celem samym w sobie. W tym nurcie ekologii językowej możliwa jest także marginalizacja badań lingwistycznych, jak np. w monografii języka łemkowskiego w Polsce, którego cechem strukturalnym M. Misiak poświęciła zaledwie kilka stron, kierując swoją uwagę na etnogenezę Łemków, ich historię, sfery funkcjonalne badanego kodu lub jego miejsce w klasyfikacjach językoznawczych i ekologicznych (Misiak 2006: 85–95 i in.).

---

4 Zbieżność obydwu matryc wynika nie tylko z pewnego konsensusu w zakresie ekologicznych cech języka, ale również z wykorzystania przez Zdzisława i Elżbietę Wąsików przy tworzeniu ich systemu opisu ekolingwistycznego oprócz opracowań Joan Rubin i Charlesa Fergusona, także prac Haugena (por. Misiak 2006: 24–25).

Ekologia języka, podobnie jak ekologia w naukach przyrodniczych, oprócz ujęcia deskryptywnego, polegającego na opisie zależności między organizmami a środowiskiem, w którym funkcjonują, lub między językiem a warunkami społeczno-politycznymi, w których żyją jego użytkownicy, może mieć także postać stosowaną, związaną z działaniami na rzecz ochrony organizmów lub języków (Głuszkowski 2013: 134). Jednak prace z zakresu ekolingwistyki stosowanej, dotyczące dokumentacji lub rewitalizacji języków zagrożonych, również mają charakter socjologiczny lub politologiczny, a nie językoznawczy (m.in. Pavlenko 2008; Šatava 2009: 46–61; O’Grady, Hattori 2016). W deskryptywnym wariacie badań języka z uwzględnieniem jego ekologii opis samego systemu i zjawisk na różnych jego poziomach analitycznych również jest marginalizowany lub pomijany. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy są specjalizacje badaczy, którzy często reprezentują nauki społeczne (m.in. Dołowy-Rybińska 2011), ale podobny charakter mają również prace lingwistów mających w swoim dorobku opracowania z zakresu językoznawstwa wewnętrznego, którzy w pracach o problematyce socjo- i ekolingwistycznej skupiają się na opisie m.in. statusu języka, jego miejsca w klasyfikacjach, liczbie użytkowników, pomijając jednocześnie cechy strukturalne i zjawiska zachodzące w badanych systemach językowych (np. Woźniakiewicz 2013; Wicherkiwicz 2014).

Czy zatem wobec powyższych tendencji możliwe jest zachowanie w badaniach ekolingwistycznych centralnej pozycji języka zjawisk, a zarazem pomocniczej funkcji opisu „środowiska”, w jakim funkcjonuje? Takie podejście byłoby zgodne z fundamentalnymi założeniami współczesnych badań kontaktów językowych, stworzonymi przez Uriela Weinreicha, który wielokrotnie podkreślał, że na zmiany systemowe na poziomie języka wpływa wiele zjawisk o naturze pozajęzykowej, np. postawy członków społeczności wobec ich języka, typy kontaktów ze światem zewnętrznym, sfery funkcjonowania danego kodu, istniejące tradycje języków literackich, stopień standaryzacji i stosunek państwa do języka, a także posługującej się nim społeczności (Weinreich 1953/1963: 84–97). Wspomniane wyżej społeczne, polityczne, historyczne i kulturowe czynniki kształtujące dwujęzyczność są uwzględniane w stosowanych obecnie matrycach cech ekologicznych języka (Wysoczański 1999: 65–66; Misiak 2006: 9–12, 128–130), ale należy zaznaczyć, że Weinreich korzystał z nich zawsze w celu wyjaśnienia zjawisk zachodzących w językach w sytuacji kontaktu, a ich opis nie stanowił podstawowego celu badań, ale jedynie uzupełniał lingwistyczną analizę strukturalną.

Ekologia językowa jako ujęcie całościowe. Perspektywa holistyczna czy metodologiczny eklektyzm?

Analizę językoznawczą z ekolingwistyczną łączyli jednak nie tylko klasycy badań dwujęzyczności. Jednym ze współczesnych przykładów takiego podejścia jest

monografia Anny Zielińskiej (2013) na temat sytuacji językowej w regionie lubuskim. Mimo interdyscyplinarnej tematyki opracowania, dotyczącego relacji języków i poczucia tożsamości na terenach zamieszkałych przez przedstawicieli kilku społeczności napływowych i ludności pogranicza polsko-niemieckiego, autorka nie ograniczyła się do jednowymiarowej analizy i potraktowania języka jako jednego z elementów systemu społecznego. Zielińska uwzględniła w swoich badaniach większość punktów znanych ze wspomnianych wyżej matryc ekologicznego opisu języka (ibid.: 15–47), a także przedstawiła szczegółową charakterystykę cech systemowych poszczególnych języków regionu lubuskiego i zachodzące w nich pod wpływem kontaktu językowego zmiany (ibid.: 95–100, 160–165 i in.). Socjolingwistyczny cel badań sprawił, że problematyka typowo językoznawcza, jak np. zagadnienia fonetyki, słowotwórstwa i fleksji gwary górali bukowińskich w zachodniej Polsce, została sprowadzona do syntetycznej charakterystyki i omówienia ograniczonej liczby przykładów (ibid.: 212–220). Konieczność uwzględnienia w opisie kilku systemów językowych również ograniczyła analizę poszczególnych języków i dialektów używanych w województwie lubuskim, ale charakter pracy, a także zamieszczone w aneksie transkrypcje zarejestrowanych w terenie tekstów pozwoliły na zachowanie równowagi między społeczną i lingwistyczną częścią badań.

Skupienie na jednej społeczności i jej sytuacji językowej pozwala na o wiele bardziej szczegółową analizę, nie tylko pod względem opisu cech strukturalnych używanego przez nią kodu lub kodów, ale również w ujęciu ekolingwistycznym. Tego typu badania przeprowadził Tadeusz Lewaszkiewicz (2017) wśród przybyłych po II wojnie światowej na tereny zachodniej Polski osób pochodzących z Nowogródka i okolic, uwzględniając także pokolenie urodzone już po przesiedleniu. Autor ponad pięciusetstronicowej monografii postawił sobie ambitny cel kompleksowych badań, które obejmowały:

- a) opis wybranych aspektów fonetyki, morfologii i składni nowogródzkiego języka kresowego na podstawie idiolektów;
- b) retrospektywne badania języka potocznego informatorów na podstawie ich odręcznych tekstów;
- c) charakterystykę podobieństw i różnic pomiędzy poszczególnymi idiolektami;
- d) analizę procesu zmiany językowej – zaniku cech kresowych pod wpływem języka ogólnopolskiego;
- e) ukazanie najważniejszych cech pokoleniowej transmisji języka – oddziaływania nowogródzkiego wariantu polszczyzny przesiedleńców na język ich dzieci (ibid.: 11–12).

Podstawą realizacji zamierzeń Lewaszkiewicza był bogaty i różnorodny materiał językowy i socjolingwistyczny, na który złożyły się notatki i nagrania rozmów z informatorami, kwestionariusze leksykalne oraz źródła pisane, głównie teksty o charakterze (auto)biograficznym i dokumenty osobiste. Przy tak zróżnicowanych źródłach pojawia się problem ustalenia ich hierarchii i sposobu wykorzystania w analizie.

Różnorodny jest też proces gromadzenia różnych typów danych, który z założenia nadaje badaniom języka przesiedleńców z okolic Nowogródka interdyscyplinarny charakter i także wymaga ustalenia priorytetów. Lewaszkiewicz wyraźnie określił, że podstawowym obiektem jego badań jest język, opowiadając się za podejściem strukturalistycznym, ale jednocześnie nie zrezygnował z opisu uwarunkowań zewnętrznych, czego wyrazem było przyjęcie podstawowej terminologii i perspektywy badawczej za Weinreichem i Haugenem, a także Wiktorem Rozencwejgiem i polskimi językoznawcami – Józefem Kościem, Anną Zielińską i Ewą Dzięgiel. W ten sposób analiza została umiejscowiona na tle sytuacji kontaktu językowego, a polszczyzna przesiedleńców nie była badana jako wyizolowany i samowystarczalny system, ale w powiązaniu z innymi językami funkcjonującymi w badanej społeczności (ibid.: 12–15). W badaniach kresowej odmiany języka polskiego jest to szeroko stosowane podejście, ponieważ nie ma ona jednolitej postaci, a na jej kształt w różnych okresach i na różnych terytoriach istotny wpływ wywierały inne języki i dialekty, z którymi znajdowała się w sytuacji kontaktu.

Lewaszkiewicz założył przeprowadzenie szeregu porównań, które ukazują kilka poziomów analitycznych badanej społeczności:

- a) **indywidualny**: porównania elementów językowych z poszczególnych podsystemów językowych w ramach wybranego idiolektu (na równych etapach jego rozwoju);
- b) **mikrosocjolingwistyczny**: między idiolektami i mikrowspólnotami (ujęcie synchroniczne i diachroniczne);
- c) **makrosocjolingwistyczny**: między językiem badanej społeczności a polszczyzną północnokresową (według stanu opisanego w literaturze przedmiotu), a także polszczyzną ogólną, językiem białoruskim, rosyjskim i litewskim, czyli systemami, które w różnych okresach oddziaływały na język informatorów (ibid.: 14).

Autor zauważył, że proponowany przez niego model analizy przypomina stosowaną przez Stanisława Dubisza i Annę Zielińską metodę kontrastową, polegającą na rejestracji różnic pomiędzy językiem badanej społeczności a językami stanowiącymi dla niego ramę odniesienia (ibid.: 14–15).

W rozdziale teoretyczno-metodologicznym Lewaszkiewicz szczegółowo omówił wykorzystane później w analizie terminy, najczęściej opowiadając się za ich najszerzej stosowanymi i sprawdzonymi wariantami, np. definicja dyglosji została przyjęta za Joshua Fishmanem; konwergencji i dywergencji za Wiktorem Winogradowem, „pstrokatych” (czyli mieszanych) regionów językowych za Rozencwejgiem, a języka familijnego za Kwiryną Handke. Niekiedy ogólne pojęcia wymagały pewnego doprecyzowania i dostosowania do przedmiotu badań, w związku z czym Lewaszkiewicz wyraźnie rozróżnia bilingwizm absolutny, rozumiany wąsko (w duchu amerykańskiej antropologii kulturowej z pierwszej połowy XX w.) jako równa i pełna kompetencja językowa w zakresie dwóch kodów, i częściowy, zdecydowanie bliższy współczesnemu rozumieniu dwujęzyczności (Haugen 1987: 14; Lewaszkiewicz 2017:

16–17). Modyfikacje terminologii doprowadziły także do wprowadzenia pojęcia kresowizmu frekwencyjnego, utworzonego przez analogię do regionalizmu frekwencyjnego K. Handke i oznaczającego cechy językowe występujące w różnych regionach, których użycie jest jednak częstsze w polszczyźnie kresowej (Lewaszkiwicz 2017: 21).

W kontekście prowadzonych przez Lewaszkiwicza badań szczególnie duże znaczenie miała modyfikacja pojęcia wspólnot komunikatywnych Ludwika Zabrockiego, które zostało zaadaptowane na potrzeby charakterystyki grona informatorów. Przedmiotem analizy był język 57 osób pochodzących z Nowogródka i jego okolic, przy czym byli to w przeważającej mierze członkowie rodziny autora, w związku z czym posłużył się on pojęciem rodzinnej wspólnoty komunikatywnej. Takie podejście zakłada względną jednorodność językową i społeczną, która występowała w badanej społeczności do momentu przesiedlenia, kiedy była ona wspólnotą także w sensie terytorialnym, co pozwalało na codzienną komunikację w ramach kontaktów *face-to-face*. Ponieważ w grupie badanych znalazły się także mniej liczne rodziny sąsiadów, a po II wojnie w wyniku przesiedlenia w różne regiony zachodniej Polski oraz za granicę dawna społeczność uległa rozproszeniu, dla określenia jej sytuacji językowej wprowadzone zostało pojęcie mikrorodzinnych wspólnot komunikatywnych (*ibid.*).

Komentarza wymaga zarówno oparcie badań na wybranych jednostkach, jak i potraktowanie ich jako wspólnoty mimo kilkudziesięciu lat funkcjonowania w odmiennych środowiskach.

Idiolekt jest dla Lewaszkiwicza punktem wyjścia analizy, co jednak nie oznacza, że odchodzi on od strukturalistycznych postulatów badania systemu, a nie płynnej i zmiennej mowy jednostkowej, powracając tym samym do metodologii młodogramatyków (zob. Иванцова 2002: 6). Przedmiotem badań jest niezmiennie język przesiedleńców regionu nowogródzkiego jako społeczności, a przywiązywanie wagi do idiolektu wynika z konieczności pozyskania materiału językowego, którego jedynym źródłem są w tym wypadku jednostki. O takim właśnie podejściu świadczy wyraźne umiejscowienie analizy zjawisk językowych zachodzących w mowie i piśmie informatorów w kontekście kontynuacji dotychczasowych badań nad polszczyzną kresową, a także jej funkcjonowaniem u powojennych przesiedleńców i ich integracją językową z nowym otoczeniem (Lewaszkiwicz 2017: 22–39).

Choć osoby, których wypowiedzi zostały w różnej postaci zarejestrowane lub zebrane przez Lewaszkiwicza, po przybyciu do powojennej Polski nie tworzyły zwartej społeczności w sensie terytorialnym, wciąż łączy ich wspólne kresowe dziedzictwo społeczno-historyczne i językowe, dlatego potraktowanie ich jako swoistej wspólnoty lub zespołu mikrowspólnot jest w pełni uprawomocnione.

Dobór informatorów jest jednym z tych elementów, które w największym stopniu zaważyły na ostatecznej postaci i wynikach badań sytuacji językowej przesiedleńców z Nowogródka i okolic. Bazą analizy stał się materiał pochodzący od 57 osób,

uzupełniony o wybrane fakty językowe z wypowiedzi kolejnych kilkunastu, głównie dzieci podstawowych informatorów. Nowatorskie jest w tym wypadku nie tyle oparcie badań na wybranej wspólnocie rodzinnej i związanych z nią kręgach sąsiedzkich. Novum stanowią też osobiste relacje badacza z badaną społecznością. Wśród informatorów znaleźli się rodzice, dziadkowie i rodzeństwo, a więc najbliżsi członkowie rodziny Lewaszkiewicza, dalsi krewni oraz należący do społeczności przesiedleńców znajomi, a także sam badacz. Trudno o porównywalny przykład introspekcji i obserwacji uczestniczącej w tak dosłownym rozumieniu, choć językoznawcy wywodzący się ze wschodnich rubieży II Rzeczypospolitej lub przez biografię związani z tymi terenami wielokrotnie podejmowali w swoich badaniach tematy związane z polszczyzną kresową (por. m.in. Kurzowa 1985; Dwilewicz 1997; Grek-Pabisowa 2012; Grek-Pabisowa, Ostrówka, Jankowiak 2017).

Uczynienie przedmiotem analizy nie tylko zachowań językowych najbliższego otoczenia, ale również własnych niesie ze sobą ryzyko utraty dystansu badawczego. Czy wobec podobnych wątpliwości możliwe jest przeprowadzenie obiektywnej analizy? Oprócz samego procesu interpretacji danych kluczowe wydaje się świadome i wieloaspektowe zastosowanie metody biograficznej.

Uniwersalne zastosowanie metody biograficznej

Podejście badawcze określane jako „metoda biograficzna” zakorzenione jest w naukach społecznych, w nurcie socjologii humanistycznej. Do jego popularyzacji przyczyniły się badania losów polskich emigrantów pochodzenia chłopskiego w Stanach Zjednoczonych oraz postaw społecznych ludności wiejskiej na terenie Polski (Thomas, Znaniecki 1918/1976; Chałasiński 1938/1984). Biografizm metody polega na wykorzystaniu dokumentów odnoszących się do ważnych momentów w życiu badanej społeczności, przede wszystkim korespondencji i pamiętników, w związku z czym równolegle stosowany jest także termin *metoda dokumentów osobistych* (Leoński 1999: 208). Ponieważ materiały pozyskiwane w ten sposób są często wywoływane, czyli tworzone przez badanych pod wpływem inspiracji badacza, w literaturze przedmiotu spotykane są również pojęcia metody autobiograficznej lub (auto)narracyjnej (Soroko 2007: 122–135).

Mimo socjologicznej proweniencji pojęcie biografii językowej i perspektywa biograficzna mają obecnie ugruntowaną pozycję także w badaniach lingwistycznych, przede wszystkim w zakresie analizy akwizycji języka i ewolucji idiolektów osób dwu- i wielojęzycznych (m.in. Franceschini, Miecznikowski 2004; Busch 2011). Interdyscyplinarny charakter tego typu badań wymusza powrót do zadawanego już w niniejszym artykule pytania o proporcje między językową a eko- lub socjolingwistyczną częścią analizy. W obszernym i szczegółowym przeglądzie przykładów zastosowania metody biograficznej w polskich badaniach dwujęzyczności Władysław

Miodunka (2016: 81) wyróżnił dwie podstawowe części tego typu analiz: a) narracyjną, w której ukazywane były najważniejsze fakty z życia i uwarunkowania społeczne, oraz b) analityczną, przedstawiającą zjawiska językowe wynikłe w sytuacji kontaktu na bazie materiału językowego, przy czym przytaczane przykłady świadczą o możliwości zachowania równowagi między nimi.

W badaniach prowadzonych przez Lewaszkiewicza metoda biograficzna została zastosowana w obydwu wyróżnionych przez Miodunkę aspektach. Ujęcie narracyjne obejmuje w tym przypadku krótką charakterystykę każdego z informatorów, w której uwzględnione zostały podstawowe cechy socjolingwistyczne, takie jak data urodzenia (a w wypadku zmarłych także śmierci), wykształcenie, określenie relacji rodzinnych lub towarzyskich z pozostałymi członkami badanej społeczności, a także źródła materiału językowego (Lewaszkiewicz 2017: 49–58). Do części narracyjnej należy zaliczyć także kilkunastostronicowy podrozdział poświęcony życiorysom językowym, które to pojęcie Lewaszkiewicz zapożyczył z badań języka pisarzy z początku drugiej połowy XX w. i używał go w takim samym rozumieniu, w jakim zachodni badacze stosują termin *biografia językowa* (Busch, Jardine, Tjoutuku 2006; Lewaszkiewicz 2017: 58–59). Opis życiorysów informatorów był zogniskowany wokół faktów biograficznych związanych z ich dwu- i wielojęzycznością, np. znalazła się w nim informacja o zwiększeniu kompetencji w zakresie języka rosyjskiego u jednej z informaterek po okresie spędzonym w Kazaniu na służbie w domach inteligencji rosyjskiej (Lewaszkiewicz 2017: 61).

Narracyjny aspekt metody biograficznej jest w badaniach Lewaszkiewicza ściśle powiązany z analizą językową, będącą zasadniczą częścią jego monografii. Zgodnie z tradycyjnym strukturalistycznym ujęciem została ona podzielona na części dotyczące poszczególnych poziomów analitycznych języka: fonetyki, fleksji, składni i leksyki. Na niemal czterystu stronach autor przeprowadza szczegółową analizę cech uznanych w literaturze przedmiotu za charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej pod kątem ich występowania i ewentualnej modyfikacji w języku przesiedleńców z Nowogródka i okolic.

W procesie wyjaśniania stałym elementem są odwołania do materiału zarejestrowanego u konkretnych informatorów i odniesienia do uwarunkowań socjo- i psycholingwistycznych, które mogły wpłynąć na wystąpienie określonych form w ich mowie i piśmie. Na przykład omówienie zagadnienia depalatalizacji spółgłosek miękkich w grupach spółgłoskowych T. Lewaszkiewicz rozpoczął od przedstawienia stanu badań na podstawie prac Alojzego Zdaniukiewicza, Haliny Karaś, Irydy Grek-Pabisowej, Zofii Kurzowej, Haliny Turskiej i Jolanty Mędelskiej-Guz, a następnie przedstawił przykłady z języka badanej grupy. Podstawową korzyścią z zastosowania szerszej perspektywy badawczej, uwzględniającej „środowisko” językowe i fakty z biografii informatorów, a także język mówiony i pisany, była w tym wypadku weryfikacja zależności między twardą, niezgodną z normami literackiej polszczyzny wymową (np. [sm'ex], [odv'ezl'i], [konsk'i]) a pisownią (*smiech, odwiezli, konski*).

Dzięki zestawieniu nagrań i obserwacji z pisownią wybranych informatorów możliwe było m.in. stwierdzenie, że mimo przeważnie poprawnej ortografii w ich wymowie występowała dyspalatalizacja w grupach spółgłoskowych. Z kolei na podstawie analizy własnych zeszytów szkolnych Lewaszkiewicz zauważył wyraźne zmniejszenie się liczby błędów w postaci braku oznaczeń miękkości w ostatnich latach szkoły średniej, co najprawdopodobniej wynikało ze zwiększającej się świadomości językowej w tym okresie (ibid.: 127). Podobnie jak w wypadku innych omawianych w pracy zjawisk językowych rozważania na temat dyspalatalizacji spółgłosek miękkich zostały zilustrowane bogatym materiałem językowym z dokładnym określeniem źródeł, uwzględniającym nie tylko symbol informatora, ale również rodzaj źródła i okres jego powstania, np. zeszyty szkolne CL z 1940 r. (ibid.: 130).

Powyższy schemat, obejmujący opis wybranego zjawiska w polszczyźnie północnokresowej, analizę jego postaci w badanej społeczności i liczne przykłady zaczerpnięte z poszczególnych idiolektów, jest jedną z najważniejszych zalet podejścia Lewaszkiewicza. Zgromadzone przez niego informacje o charakterze socjolingwistycznym pozwoliły na dokonanie szeregu obserwacji na etapie wyjaśniania omawianych faktów językowych, które stanowią o wartości dodanej badań. Na przykład podczas analizy użycia form męskoosobowych zamiast niemęskoosobowych w czasie przeszłym (*psy poczęli ujadać*) odniesienie do chronologii zmian w idiolekcie informatora wykazało, że po przesiedleniu, w wyniku wpływu otoczenia językowego, porzucił on formy kresowe na rzecz ogólnopolskich (ibid.: 333). Z kolei stosowanie nieenklitycznych form zaimków osobowych zamiast enklitycznych, np. *daj mnie* zamiast *daj mi*, występowało u członków badanej społeczności urodzonych już po II wojnie w okresie ich dzieciństwa, kiedy największy wpływ na ich idiolekty miał język domu rodzinnego, natomiast w późniejszym okresie życia pod wpływem polszczyzny ogólnej uległo ono zanikowi lub znacznej redukcji (ibid.: 298–299).

Metoda biograficzna w badaniach Lewaszkiewicza stosowana jest przede wszystkim w zakresie gromadzenia materiału językowego, którego źródłami były dokumenty osobiste: zeszyty szkolne, listy i kartki pocztowe, wspomnienia rodzinne, notatki, brudnopisy podań urzędowych. Ich wykorzystanie nie tylko pozwoliło na konfrontację dwóch form języka badanej społeczności – ustnej i pisemnej – ale również ułatwiło zastosowanie perspektywy diachronicznej. Ponieważ w wypadku większości źródeł pisanych ustalenie daty ich powstania nie narażało na trudności (daty w listach i pismach urzędowych lub lata szkolne w zeszytach), możliwe było ich wykorzystanie w analizie diachronicznej, uwzględniającej zmiany w języku w zależności od uwarunkowań społeczno-politycznych. Podstawowa obserwacja w tym zakresie była oczywiście łatwa do przewidzenia: przesiedlenie z Kresów do zachodnich regionów Polski wiązało się z osłabieniem lub zanikiem wpływów wschodniosłowiańskich oraz z nasileniem oddziaływania polskiego otoczenia, co z kolei zaowocowało redukcją cech kresowych i stopniowym upodobnianiem języka nowogródzian do polszczyzny ogólnej. Jednak dzięki drobiazgowej dokumentacji i bardzo licznym

przykładom możliwe jest prześledzenie tych procesów na osi czasu, a w wielu przypadkach można dokonać także ich kwantyfikacji, ponieważ Lewaszkiewicz podaje dokładne wyliczenia występowania poszczególnych form językowych w analizowanych przez siebie materiałach (zob. m.in. dane nt. wymowy i zapisu $\dot{z} \parallel z \parallel \dot{z}$, *ibid.*: 174–179).

Mimo częstych odwołań do faktów z życia informatorów, a także charakterystyki wielu zjawisk w perspektywie diachronicznej żadna z biografii językowych nie stała się przedmiotem odrębnej analizy. W omawianych przez W. Miodunkę opracowaniach to właśnie analiza pojedynczych idiolektów wysuwała się na pierwszy plan, a fakty językowe opisywane były w kontekście zmian biograficznych poszczególnych informatorów (np. Miodunka 2016: 74–79). Lewaszkiewicz, prowadząc analizę z poziomu społeczności językowej, konsekwentnie trzymał się strukturalistycznego paradygmatu, co nie przeszkodziło mu w prezentacji przykładów z wybranych idiolektów i analizie uwarunkowań jednostkowych. Materiał językowy zaczerpnięty od pojedynczego informatora ani fakty z jego życia nie mogły więc zdominować analizy żadnego z omawianych zjawisk językowych, co wydaje się szczególnie ważne w sytuacji, w której badacz charakteryzuje również własny język i jego przemiany.

Błędów spowodowanych subiektywizmem i ulotnością pamięci w znacznej mierze można się ustrzec, korzystając także z innych „źródeł”, którymi w badaniach Lewaszkiewicza były dokumenty osobiste. Takie właśnie zastosowanie metody (auto)biograficznej pozwoliło na zgromadzenie bardzo bogatego materiału, w wypadku wielu zjawisk obejmującego setki przykładów, przy jednoczesnym zachowaniu obiektywizmu.

Ujęcie całościowe w badaniach języka przesiedleńców z Nowogródka jako inspiracja metodologiczna

Holistyczna perspektywa przyniosła wiele korzyści w badaniach sytuacji językowej przesiedlonych nowogródzian. Nie do przecenienia jest wartość materiałowa monografii Lewaszkiewicza, który jest członkiem badanej grupy, a jednocześnie jako wykształcony lingwista od wielu lat wyczulony był na procesy zachodzące w języku swojego otoczenia. Dzięki naturalnej obserwacji uczestniczącej oraz zbieraniu dokumentów osobistych powstał bezprecedensowy korpus z częścią mówioną i pisaną, którego zawartość została zaprezentowana w postaci wyekscerpowanych przykładów z komentarzami oraz licznych fotokopii. W ten sposób każda hipoteza oraz wszystkie wnioski w pracy zostały poparte mocnymi argumentami. Można nie zgodzić się z pewnymi rozwiązaniami, np. rozważania nad realizacją [ɫ] lateralnego i [ɯ] niezgłoskotwórczego polegały na ocenie „na słuch” i porównaniu z dokonywanymi w ten sam sposób spostrzeżeniami m.in. Zdzisława Stiebera, Zofi Kurzowej, Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (Lewaszkiewicz 2017: 90, 182–186), co ze względu

na subiektywny charakter tego typu badań i różny czas obserwacji jest w istocie nieporównywalne i sprowadza się do zestawienia osobistych ocen poszczególnych badaczy.

Dyskusyjne jest również powiązanie niektórych elementów części teoretycznej z charakterystyką zjawisk językowych. Przedstawiając metodologię badań i podstawowe pojęcia, Lewaszkiewicz poświęcił wiele uwagi problematyce kontaktów językowych i wielojęzyczności, co znalazło odzwierciedlenie w charakterystyce informatorów, ale zarówno w analizie na poziomie ogólnym, jak i w ujęciu idiolektalnym te kwestie poruszane były rzadko, najczęściej w kontekście wpływów wschodniosłowiańskich w zakresie fonetyki (np. akanie, wymowa dźwięcznego γ). Oddziaływanie innych języków zachodziło przede wszystkim na poziomie grupy i należało do znanych z literatury przedmiotu cech polszczyzny kresowej, a problem indywidualnego bilingwizmu został wyraźniej zaakcentowany dopiero w podsumowaniu, kiedy autor wspominał o częściowej wielojęzyczności, dyglosji i interferencji polsko-białoruskiej u wybranych informatorów. Niestety w samej analizie problemy te nie były widoczne, co można tłumaczyć skupieniem badacza na funkcjonowaniu polszczyzny kresowej po przesiedleniu do Polski, ale rodzi się wówczas wątpliwość, że uwaga poświęcona we wstępie teorii badań nad dwujęzycznością była nieproporcjonalna do skali tego zjawiska w badanej społeczności.

Powyższe zastrzeżenia dotyczą jedynie pewnych szczegółów procesu badawczego i interpretacyjnego, a także konstrukcji badania i nie mają fundamentalnego charakteru, będąc raczej punktem wyjścia do dalszej dyskusji, która jest możliwa właśnie dzięki zastosowanej przez Lewaszkiewicza perspektywie analitycznej. Choć on sam nie określił swoich badań jako ekolingwistycznych, w opisie języka przesiedleńców z Nowogródka i okolic znalazły się najważniejsze elementy ekologicznej charakterystyki sytuacji językowej. Odniesienia do faktów społecznych, historycznych, politycznych czy biograficznych stanowią w tym wypadku wartość dodaną i nie zastępują tradycyjnej analizy lingwistycznej. Biorąc pod uwagę stopień szczegółowości i zakres analizy, trudno zakładać możliwość przeniesienia schematu na inne badania, ponieważ ich przeprowadzanie wymagałoby bardzo dobrego i długotrwałego kontaktu z badaną społecznością. Jednak sama idea możliwie wielostronnej, zarówno socjo- (lub eko-), jak i *stricte* lingwistycznej charakterystyki języka wybranej wspólnoty komunikatywnej na poziomie jednostki i grupy jest uniwersalna. Nawet mając świadomość ograniczeń spowodowanych np. utrudnionym dostępem do źródeł pisanych lub izolacją badanej społeczności językowej, możemy dążyć do opisu kompletnego. Przykład badań Lewaszkiewicza pokazuje, że osiągnięcie tego celu jest realne, a korzyści w postaci głębi analizy i dodatkowych możliwości wyjaśniania faktów językowych wynagradzają zwiększony nakład pracy.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Tom jubileuszowy*, „Język a Kultura”, t. 20, Wrocław, s. 15–33.
- BEDNAREK A., 1987, *Wykładowiki leksykalne ekwiwalencji. Analiza semantyczna wyrażen typu czyli*, Toruń.
- BUSCH B., 2011, *Biographisches Erzählen und Visualisieren in der sprachwissenschaftlichen Forschung*, „ÖDaF-Mitteilungen” 2, [on-line:] https://heteroglossia.net/fileadmin/user_upload/busch_2011_ODaF.pdf.
- BUSCH B., JARDINE A., TJOUTUKU A., 2006, *Language Biographies for Multilingual Learning*, „PRAESA Occasional Papers”, 24, [on-line:] <http://paulroos.co.za/wp-content/blogs.dir/22/files/2012/07/Paper24.pdf>.
- CHAŁASIŃSKI J., 1938/1984, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1, Warszawa.
- DOŁOWY-RYBIŃSKA N., 2011, *Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy, Łużyczanie, Kaszubi*, Warszawa.
- DWILEWICZ B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- FRANCESCHINI R., MIECZNIKOWSKI J. (red.), 2004, *Leben mit mehreren Sprachen: Sprachbiographien*, Bern.
- GŁUSZKOWSKI M., 2009, *Wykorzystanie nauk społecznych jako narzędzi pomocniczych językoznawstwa. Na przykładzie badań dwujęzyczności polskich staroobrzędowców*, [w:] M. Skarżyński, A. Czelakowska (red.), *Język z różnych stron widziany. Materiały ogólnopolskiej doktorancko-studenckiej konferencji naukowej „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych”*, Kraków, 10–11 marca 2008 r., „Biblioteka LingVariów”, t. 3, Kraków, s. 131–137.
- GŁUSZKOWSKI M., 2011, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- GŁUSZKOWSKI M., 2013, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie nauk społecznych w badaniach nad bilingwizmem*, Toruń.
- GREK-PABISOWA I., 2012, *W kręgu mojego życia (ludzie, zdarzenia, czasy)*, Warszawa.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., JANKOWIAK M., 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa, [on-line:] <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128>.
- HAUGEN E., 1972/2001, *The Ecology of Language*, [w:] A. Fill, P. Mühlhäusler (red.), *Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment*, London, s. 57–66.
- HAUGEN E., 1987, *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures*, Berlin – Amsterdam – New York.
- JANOWSKA A., 2015, *Kształtowanie się klasy polskich przyimków wtórnych*, Katowice.
- KNAPIK-GAWIN K., 2014, *Serbska i chorwacka polityka językowa wobec dominacji angielszczyzny w europejskim ekosystemie*, Uniwersytet Łódzki, rozprawa doktorska, [on-line:] <http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/bitstream/handle/123456789/41/Serbska%20i%20chorwacka%20polityka%20j%20C4%99zykowa.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- KURZOWA Z., 1985, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.
- LEOŃSKI J., 1999, *Metoda biograficzna*, [w:] H. Domański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 2: K–N, Warszawa, s. 205–209.
- LEWASZKIEWICZ T., 2017, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.

- MIODUNKA W., 2016, *Biografia językowa jako jedna z metod badania dwujęzyczności*, [w:] R. Dębski, W. Miodunka (red.), *Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*, Kraków, s. 49–87.
- MISIAK M., 2006, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław.
- O'GRADY W., HATTORI R., 2016, *Language Acquisition and Language Revitalization*, „Language Documentation & Conservation” 10, s. 45–57, [on-line:] <http://hdl.handle.net/10125/24686>.
- PAVLENKO A., 2008, *Multilingualism in Post-Soviet Countries. Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory*, „The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism” 11, nr 3–4, s. 275–314, [on-line:] <http://psycnet.apa.org/doi/10.1080/13670050802271517>.
- SAPIR E., 1912/2001, *Language and Environment*, [w:] A. Fill, P. Mühlhäusler (red.), *Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment*, London, s. 13–23.
- SOROKO E., 2007, *Poziom autonarracyjności wypowiedzi i użyteczność wybranych sposobów ich generowania*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, rozprawa doktorska, [on-line:] <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/4071/1/E%20Soroko%20doktorat.pdf>.
- ŠATAVA L., 2009, *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*, Praha.
- THOMAS W.I., ZNANIECKI F., 1918/1976, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1: *Organizacja grupy pierwotnej*, tłum. M. Metelska, Warszawa.
- WEINREICH U., 1953/1963, *Languages in Contact. Findings and Problems*, The Hague.
- WICHERKIEWICZ T., 2014, *Regionalne języki kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*, Poznań.
- WOŹNIAKIEWICZ J., 2013, *Języki kaszubski i friulijski – zagrożenia i szanse. Porównanie stopnia zaawansowania procesów odchodzenia od języka*, Kraków.
- WYSOCZAŃSKI W., 1999, *Ekologia języka jako dyscyplina heterogenicznego opisu języka*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LV, s. 63–76.
- ZIELIŃSKA A., 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamości w regionie lubuskim*, Warszawa.
- Иванцова Е., 2002, *Феномен диалектной языковой личности*, Томск, [on-line:] <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992>.

Comprehensive research on speech communities

Summary

Einar Haugen's theory of “ecology of language”, also known as *ecolinguistics* and *linguistic ecology*, is an interdisciplinary approach within linguistic studies. The description of language with its “environment”, i.e. speech community, its history, economic and political situation, legal status and other features, is an important part of many research reports in sociolinguistics and contact linguistics. Despite of the usefulness of non-structural factors in linguistic analysis, one has to admit that many scholars, not only representatives of social sciences but also linguists, tend to concentrate on the sociological or anthropological part of ecolinguistic studies and neglect the question of linguistic phenomena or significantly reduce their description. However, there are certain studies from the field of linguistic ecology which can be characterized as comprehensive approaches in the research on speech

communities, where socio-cultural and linguistic questions are paid equal attention. One of the most detailed research reports in this field is Tadeusz Lewaszkiewicz's monograph on the language of resettlers from Navahrudak and its surroundings after the World War II. This in-depth study of a speech community is a rare example of a multifaceted analysis of idiolectal and generational evolution of the Polish language of the Eastern Borderlands.